

Кадыров А.А.

**ТӨРТ-ГҮЛ СУУ САКТАГЫЧЫНЫН КУРУЛУШУ ЖАНА ЖАҢЫРГАН
БАТКЕН ӨРӨӨНҮ**

Кадыров А.А.

**СТРОИТЕЛЬСТВО ВОДОХРАНИЛИЩА ТОРТ-ГУЛЬ И
ВОЗОБНОВЛЕНИЕ БАТКЕНСКОЙ ДОЛИНЫ**

A.A. Kadyrov

**THE TORT-GUL, RESERVOIR'S CONSTRUCTION
AND RENEWED BATKEN VALLEY**

УДК: 33: 338(575.2): 947,1(575.2)

Баткен районунда уникалдуу деп аталган Төрт-Гүл суу сактагычынын курулуш тарыхы жана анын келечеги баяндалган.

The Batken region in this exceptional Tort-Gul reservoir's in history of constructions and tis future meaning were considered.

Төрт-Гүл суу сактагычы курулганга чейин Баткен чөлкөмүндө бардыгы болуп 4467 га сугат аянты болгон. «Төрт-Гүл суу сактагычынын курулушунун аякташы менен 12 миң га жаңы сугат аянттары өздөштүрүлөт. Сыйымдуулугу 90 миң кубометр болгон суу сактагыч Кыргыз ССРинде - 7020 га, Тажик ССРинде -3500 га, Өзбек ССРинде -600 га дың жерлерди суу менен камсыз кылат. Дагы бир белгилей кетүүчү нерсе гидрокурулуштун тажрыйбасында биринчи жолу суу сактагычтын астына 650 га дан ашык аянтка жарым этилен пленкасы төшөлөт», – деп долбоор жөнүндө басма сөз беттеринде жарыяланган. (Сов. Киргизия 26-фев. 1972).

Төрт-Гүл суу сактагычынын курулушу 1957-жылы Гипроводхоз долбоорлоо институту тарабынан иштелип 1962-жылдын 18-августунда Кыргыз ССР Министрлер Советинин № 541-Р буйругу менен бекитилген долбоорлук тапшырманын негизинде 1963-жылы башталып, курулуш 1972-жылы аяктаган. Объектин сметалык наркы 10,6 млн. рубль, суу сактагычтын сыйымдуулугу 65 млн. куб, жаңы сугат аянттарын өздөштүрүү 10,5 миң га, анын ичинен Кыргыз ССРинин аймагында 7,3 миң га болгон.

Ал эми жаңыдан иштелген долбоор боюнча объекттин жалпы сметалык наркы 48 млн. 93 миң рубль, жалпы сыйымдуулугу 90 млн. куб, жалпы сугарылуучу аянт 13 миң га, жаңы жерлерди өздөштүрүү 11 120 га, анын ичинен Кыргызстандын аймагында 7020 га, Тажикстанда 3500 га, Өзбекстанда 600 га.

Толук он жылга эсептелген бул союздук ири курулушка 500-600 жумушчу, 70 инженердик-техникалык кызматкерлер, ондогон ар түрдүү техникалар: бульдозер, экскаватор, скрепер, автосамосвал, автогрейдер, автоцистерна, автокран, автомашина жана башка техникалар иштеген. Ага СССРдин курулуш, геология, байланыш, энергетика, курулуш-монтаж, газ өнөр жай, прибор жасоо министрликтери, "Кыргыз-взрывпром", "Сан-техмонтаж", "Газмонтаж", "Гидроспецстрой,

Кадамжай шахта курулуш жамааты жана башка ишканалар катышкан.

Эбегейсиз чоң иштердин бири суу сактагычтын үч тосмосу эле: Тажикстандын жана Өзбекстандын талааларына суу бөлүштүрүүчү узуну 500 метр, бийиктиги 36 метр болгон батыш плотинасы, Кыргызстандын талааларына суу бөлүштүрүүчү узуну 550 метр, бийиктиги 20 метр болгон чыгыш плотинасы, ал эми Исфара дарыясын бөгөөчү үчүнчү плотина курулуп, дарыядан суу сактагычка чейинки 20 км. узундуктагы канал, анда жалпы узундугу 3 км.ге жакын үч тоннель курулган.

1969-жылдын декабринде "Союзвод-проект" институтунун техникалык Кеңешинде суу сактагычтын астына жарым этилен пленкасын төшөө чечими бекитилип, анын сметалык наркы 5млн. 863 миң рубльди түзөт. Курулушту жүргүзүү үчүн Төрт-Гүл курулуш-кураштыруу бирикмеси (СМУ) негизделип, анда:

- өндүрүштүк база; (наркы 750 миң рубль);
- гараж; (150 автомашинага эсептелген);
- жыгач иштетүүчү цех;
- күйүүчү-маң,лоочу материалдар кампасы; (220 тонналык);
- авто ремонттоочу мастерской;
- темир цехи;
- жогорку вольттогу электр линиясы.

Ошондой эле турмуш-тиричилик үчүн:

- турак жай - жалпы аянты 10883 м.кв.;
- 664 орундуу үч кабат мектеп;
- 50 жана 25 орундуу балдар бакчалары;
- 400 орундуу жайкы кино -театр;
- 36 орундуу ашкана;
- саатына 50 орундуу мончо;
- кызыл-үй жана башка курулган. Мындай курулуштардын жана маданий жайлардын бүтүшү менен Баткен шаарынын батыш бөлүгү өзүнчө шаарчага айланып, азыркыга чейин эл оозунда Төрт-Гүл СМУ деп аталат.

Союздук маанидеги бул курулушка РСФСРден 2200 м. куб жыгач, 2338 т. болот, 3,1 т. зым, 334 т. 9200 м. труба, Белоруссиядан жана Украинадан кубаттуу техникалар, Өзбекстандын Бек-Абад шаарынан 3280 м, куб темир-бетон лотоктору, Кува-Сай цемент заводунан 64 т. шлак, Казакстандын Чимкент цемент заводунан 1874 т. цемент ташылып келинген, Тажикстандан автомаалар жана жумушчулар келишкен.

Суу сактагычтын астынан суунун сиңип кетүүсүнөн коргоо үчүн бир канча вариант-тын ичинен М.Г.Буренковдун вариантын кабыл алышат, ал вариант боюнча суунун жер астына сиңип кетүүсүнө каршы жарым этилен пленкасын "Килем" ыкмасы менен төшөө болгон. Бул ыкма бир жагынан фантастикалуу болуп, айрым адистер анын ишке ашышына күмөн санашкан. Экинчиден, өтө кымбат баалуу көп сандагы жарым этилен пленкасы керектелген. Үчүнчүдөн, биздин өлкөдө эле эмес дүйнөлүк практикада да мындай чоң көлөмдөгү жарым этилен пленкасы төшөлгөн суу сактагыч али курула элек болчу. АКШда, Италияда жана айрым социалисттик өлкөлөрдө буга чейин пленка төшөлгөн суу сактагычтардын аянты 10 дон 100 гектарга чейин болгон. Дүйнөдө биринчи жолу колдо жасалган 40 метр тереңдиктеги 657 га аянтты ээлеген Төрт-Гүл көлүнүн астына пленка төшөлдү.

Төрт-Гүл суу сактагычы үчүн Москва-дагы Дорогомиловск химиялык комбинаты атайын 2 миң тонна пленка чыгарды. Мурда бул комбинат пленканын туурасын 2,6 метрден чыгарып келген болсо, Төрт-Гүл үчүн туурасы 4,3 метрлик пленкаларды атайын даярдаган.

Пленканы суу астына төшөп, үстүн топурак менен жабуу керек болгон, мындай чоң көлөмдөгү пленканын кошулган жерлерин бириктирип тигүү, аны тешилип калуудан сактоо бир топ кыйынчылык жараткан. Ал үчүн ойлоп табуучулар эң ыңгайлуу ширетүүчү "үтүк" деп аталган ширетүүчү машинаны колдонушкан. Эгерде мурдагы ыкманы колдонушканда ага 2 млн. метр лента керектелүүчү, мындан курулушка 2,5 млн. рубль үнөмдөлгөн.

Кыргызстан Компартиясынын Баткен райкомунун XXIII партконференциясында: ... Директивалык курулуш болгон суу сактагычтын суу кампасынык курулушу белгиленген мөөкөтүнөн бир жыл мурда бүткөрүлдү. Андан башка "Орджоникидзе" насосдук станциясын, "Мачаи" жана Андиген каналдарын курду "Зарташ" каналын реконструкциялады, Боз-Адыр массиви өздөштүрүлдү, үч чарбага суу түтүгүн куруп берди, 640 орундуу Жоомарт бөкөмбаев атындагы орто мектептин имараты бүткөрүлдү, совхоз, мекемешканалар үчүн бир канча турак-жай имаратын куруп берди.

Төрт-Гүл суу сактагычы 1971-жылдан баштап жаңы жерлерге суу бере баштамакчы, мына ошого байланыштуу жаңы беш жылдыктын акырына 900 т. пахта, 505 т. тамеки, 400 т. жашылча-бакча, 200 т. картошка өндүрүп мамлекетке сатуу милдети коюлду. Пахта Орджоникидзе, "Москва" колхоздорунда, тамеки "1-май", "Коммунизм" колхоздорунда көбөйтүлөт.

Ошондой эле 1971-жылы Андиген, Боз-Адыр, Көк-Талаа каналдары курулуп бүткөрүлгөн.

Суу сактагычты курууга мурдагы СССРдин булуң-бурчтарынан ондогон тажрыйбалуу адистер келишкен. Маселен, курулуштун башчысы

Н.С.Лысюктун өмүрү жана иши үлгү. Ал Украинадан жолдомо менен Баткенге келип, алгач прораб, андан соң участканын башчысы болгон. 1970-жылы "Төрт-Гүл курулуш-кураштыруу башкармасынын" башчысы болуп калган. №1-экскаватордук комплекстүү бригадада эмгектенген Н.Ф.Ногецтин улуту немец, жардамчысы Курсан Сатаров – кыргыз, канал жана коллекторлорду куруунун устаты - орус Жеглов А.К., экскаваторчу А.Е.Ершов, инженер Сунчелеев ж.б. күжүрмөн эмгектин үлгүсүн көрсөтүшкөн. Булардын аракетинин натыйжасында ири курулуш сапаттуу бүткөрүлүп, достуктун күчү дагы бир жолу даңазаланды. Баткендеги мындай улуу курулуш майданындагы иш он жылга созулду. 1962-жылдан 1972-жылга чейинки аралыкта ондогон инсандар эл сыймыгына татыктуу болуп, өкмөттүк сыйлыктарды алууга арзышты. Экскаваторчу Турсунбай Сейдакматов, жетекчи Абдимомун Маккамбаев, дың жерди өздөштүрүүдөгү эбегейсиз эмгеги үчүн Сабыр Момунов Кыргыз ССРинин Мамлекеттик сыйлыгынын ээleri болушкан.

Төрт-Гүл суу сактагычынын курулушуна ошол кездеги республиканын биринчи жетекчиси Исхак Раззаковдун салымы чоң, анткени ал кишинин жетекчилиги жана көрсөтмөсү менен бул чоң курулуштун биринчи долбоорлоо-сметалык документтери түзүлгөн. И.Раззаков өзү келип, ат менен жүрүп, суу сактагычтын ордун көрүп, анын долбоорун түзүүгө тапшырма берген.

Төрт-Гүл суу сактагычынын шарапаты менен 1965-жылы Баткен кайрадан район болуп түзүлдү. Баткен кыштагынын келбеги өзгөрдү. Эл турак үйлөрүн жаңылап, заман-бап коомдук имараттар пайда болду. Баткен кыштагы гана эмес Бужум, Кызыл-Жол, Базар-Башы, Кара-Бак айылдары өркүндөп өсүп, элдин турмуш шарты жакшырды. Баткен чөлкөмү таанылгыс жаңыланып, социалдык-маданий тармагы жакшырды. Дүпүйгөн бакшактар жер көркүн арттырды.

Суу сактагычтан башталган магистралдык канал жана андан бөлүнгөн каналдар ондогон километрге созулуп, миңдеген гектардык жерлер өздөштүрүлдү. 1972-жылы апрель айында суу сактагычтын пайдаланууга берилиши менен "Москва" колхозу (Кара-Булак айыл өкмөтү) 1169 га сугат жерге ээ болду. Мурда кескелдирик мекендеп, боз шыбак гана өскөн ээн талааларда Кызыл-Бел, Чек, Жаңы-Жер, Чет-Кызыл, Чоң-Талаа сыяктуу жаңы айылдар өсүп чыгып, көптөгөн үй-бүлөлөр бактылуу жашап жатышат. Жүздөгөн гектар өрүк, анар бактары, жүзүмзарлар жерибиздин көркү, элибиздин байлыгы болуп калды.

Адабияттар:

1. Жумаев Т., Орозбаев М. Байыркы бабалар жеринде. Б., 2004.
2. Ражабалиев А. Алтын бешик эл-жер. Б., 2009.
3. Осмонов Б. Төрт-Гүл суу сактагычынын курулуш тарыхы жана анын келечек үчүн мааниси. БатМУнун жарчысы. №5, 2009.
4. Саясий документтердин Ош областык мамлекеттик архивинен алынган документтер.

Рецензент: д.и.н., профессор Абыгов Б.К.